

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
SHIRAK CENTER FOR ARMENIAN STUDIES NAS RA

ԾՐԱԳԻՐ PROGRAM

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅԲԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽԱՉՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ
(Պատմամշակութային համադրություններ)
Միջազգային գիտաժողով

**HISTORICAL TAYK AT THE CROSSROADS OF
HISTORY**
(HISTORICAL-CULTURAL COMBINATIONS)
International conference

Գյումրի
Gyumri

28-30

սեպտեմբեր
September

2024

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԾՐԱԳԻՐ

**ԳԻՏԱԺՈՂՈՎՆ ԱՆՑԿԱՑՎՈՒՄ Է ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՂ
ՀԱՄԱՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐՀՈՎ**

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵ

Արմեն Հայրապետյան, պ.գ.թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի
հայազիտական հետազոտությունների
կենտրոնի տնօրեն

Արկաղի Ակոպով, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական
հետազոտությունների կենտրոնի
գիտքարտուղար

Աշոտ Գրիգորյան, ճ.դ, պրոֆեսոր, Ալ.Թամանյանի անվան
Ճարտարապետության ազգային
թանգարան-ինստիտուտի գիտական
ղեկավար

Զարուհի Հակոբյան, արվ.թ., ԵՊՀ հայ արվեստի պատմության
և տեսության ամբիոնի դոցենտ

Օֆելյա Դարբինյան - Հայազիտական ուսումնասիրությունները
ֆինանսավորող համահայկական
հիմնադրամի տնօրենի խորհրդական

Գևորգ Ղազարյան, աստվածաբանության դոկտոր, Աթենքի
ազգային համալսարան,
Աստվածաբանության ֆակուլտետ

PROGRAM OF CONFERENCE

**THE CONFERENCE IS HELD WITH A GRANT FROM THE ALL
ARMENIAN FOUNDATION FINANCING ARMENOLOGICAL
STUDIES**

CONFERENCE ORGANIZING COMMITTEE

Armen Hayrapetyan, Ph.D in History, Associate Professor, Director of the Shirak Center of Armenological Studies of NAS RA

Arkadi Akopov, Ph.D in History, Scientific Secretary of the Shirak Center of Armenological Studies of NAS RA

Ashot Grigoryan, Ph.D in Architecture, professor, scientific head of the National Museum-Institute of Architecture named after Al. Tamanyan

Zaruhi Hakobyan, PhD in Art Studies, associate professor of Armenian Art History and Theory Chair of YSU

Ofelya Darbinyan - Advisor to the Director of the All Armenian Foundation Financing Armenological Studies

Gevorg Ghazaryan – Doctor of Theology, National University of Athens, Faculty of Theology

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ց Ո Ւ Յ Ց

Մասնակիցների գրանցում՝ 28 սեպտեմբեր, 2024թ. 11⁰⁰-ին
Գիտաժողովի բացում. Ժ. 11³⁰-ին

ZOOM հարթակ

<https://us02web.zoom.us/j/8336376039?pwd=WlltTkIvVlQ2a1FPNnJvVThDYTF2Zz09>

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԵՐ՝

Արմեն Հայրապետյան – ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի տնօրեն, պ.գ.թ., դոցենտ
Հասմիկ Հարությունյան - ԵՊԿ Գյումրու մասնաճյուղի տնօրեն, արվ.թ.,
դոցենտ

Ինգա Ավագյան – «Կուսմայրի» պատմամշակութային արգելոց
թանգարանի տնօրեն, պ.գ.թ., դոցենտ

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐ

28 սեպտեմբերի 2024թ.

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԵՐ

Նախագահող՝ պ.գ.թ. Արմեն Հայրապետյան,
պ.գ.թ. Արկաղի Ակոպով

Սարգիս Պետրոսյան (Հայաստան)

ԴԱՅԱԵՆԻ ԵՐԿՐԻ ԱՐՔԱՅԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Մուսաննա Ադամյան, Դավիթ Նահատակյան,

Արկաղի Ակոպով (Հայաստան)

*ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՐՄՅԱՅՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ
ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Աշոտ Գրիգորյան, Դավիթ Նահատակյան,

Անի Գրիգորյան (Հայաստան)

*ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔԻ ԱՐՄԵԱՅՓՈՐ ԵՎ ՈՔԱՂԵ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ
ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ*

13³⁰ -14⁰⁰ *Սուրճի ընդմիջում* (ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի նախասրահ)

Մկրտչյան Լևոն (Հայաստան)

*ԱՐԵՎՏՏՅԱՆ ՇԻՐԱԿԻ ԱՄՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ Ք. Ա.
2-1 ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ. ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒՄ ԵՎ
ԹՎԱՅՆԱՅՈՒՄ*

Ինգա Ավագյան (Հայաստան)

*ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ
ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ*

Հայկանուշ Մեսրոպյան (Հայաստան)

*ՏԱՅՔԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

Սամվել Պողոսյան (Հայաստան)

*ԴԱՎԻԹ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹՅՈՒՆԸ*

Լիանա Նազարյան (Հայաստան)

ՏԱՅՔԸ XI ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Արման Մալոյան (Հայաստան)

*ՏՐԱՊԻԶՈՆ ՔԱՂԱՔԸ ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԵՎ ՀԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
(XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ – XIX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)*

Կարինե Բազեյան (Հայաստան)

ՏԱՅՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐ

29 սեպտեմբերի 2024թ.

Նախագահողներ՝ ճ.թ. **Դավիթ Նահատակյան**
պ.գ.թ. **Կարինե Բազեյան**

Գագիկ Ավետիսյան (Հայաստան)

*ՏԱՅՔԻ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՄԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

Սվետլանա Մալցեվա (ՌԴ)

*ԲԱԶՄԱԿՈՆԽԵՐԸ ԲԱԼ ԿԱՆՆԵՐԻ IX-X ԴԱՐԵՐԻ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ*

Ֆելիքս Մովսիսյան (Հայաստան)

*ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
1877-1878 ԹԹ. ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

Մարիա Ռաֆայելյա Մեննա (Իտալիա)

ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՏԵՄԻԼԸ ԻՇԽԱՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ԳՄԲԵԹՈՒՄ

Արմեն Ղազարյան (ՌԴ)

*ՏԱՅՔԸ ԵՎ ՇԻՐԱԿԸ 10-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՋԱՏԱՐ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ*

Զարուհի Հակոբյան, Արփիինե Ասրյան (Հայաստան)

*ՏԱՅՔԻ ԻՇԽԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ԴՐՎԱԳԱԶԱՐԴ ՀԱՏԱԿԸ ԵՎ
ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻ ՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐԴԱՐՄԱՆ
ԱՐԵՎԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ*

14⁰⁰ -14³⁰ *Սուրճի ընդմիջում* (ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի նախաարահ)

Հասմիկ Հարությունյան (Հայաստան)

*ՆԵՐՍԵՍ Գ ՏԱՅԵՅՈՒ ԿԱՏԱՐԱԾ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻՑ
ՄԵԿԻ ՄԱՍԻՆ*

Արկաղի Ակոպով, Դավիթ Նահատակյան, Արմեն Հայրապետյան (Հայաստան)

*ԽՈՏՈՐՋՈՒՐԻ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ
ՇՈՒՐՋ*

Դավիթ Նահատակյան, Արկաղի Ակոպով (Հայաստան)

*ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՏԱՅՔՈՒՄ*

Հասմիկ Ամիրջանյան (Հայաստան)

*ԱԶՆՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՌԻՈՒՄ XIX
ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ*

Կարինե Ալեքսանյան (Հայաստան)

1920 Թ. ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

Գրիգոր Աղանյան (Հայաստան)

ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԼԻՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԽՍՀ ԳԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԳԻՏԱՐՇՄՎԻ ԿՈՂՄԻՑ 1962Թ.

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԵՐՐՈՐԴ ՕՐ

30 սեպտեմբերի 2024թ.

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԵՐ

Նախագահող՝ Հասմիկ Հարությունյան

Գևորգ Ղազարյան (Հունաստան)

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԹՈՎՄԱՍԻ ԵՎ ԹԵՈՂՈՐՈՍ

ԱԲՈՒ ԿՈՒՐՐԱՅԻ ՈՒՂԵՐԶԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հասմիկ Մատիկյան (Հայաստան)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՕՐՈՐԸ ՈՐՊԵՍ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՎՈՂ ԺԱՆՐ

(ՏԱՅՔԻ ԵՒ ՇԻՐԱԿԻ ՕՐՈՐՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Կարինե Մահակյան, Ռոզա Հովհաննիսյան (Հայաստան)

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՈՒՏԵՍՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՆՐԱ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԵՎ

ԳՅՈՒՄՐԻ ՔԱՂԱՔԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ

Նարինե Մովսեսյան (Հայաստան)

*ԿԱՐՄԻ ԱՆԿՄԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ (1920 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)*

Անժեղա Մարգարյան (Հայաստան)

*ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱԽՄԲԵՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
ԱՆԻՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ*

13³⁰ -14⁰⁰ Մուրճի ընդմիջում (ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի նախասրահ)

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

**15⁰⁰ ՀԱՄԱՏԵՂ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՔՍՏԻ
ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ ԵՎ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ**

TIMETABLE OF THE CONFERENCE

Registration of participants: September 28, 2024. 11⁰⁰ a.m.

Conference opening. At 11³⁰ a.m.

ZOOM platform

<https://us02web.zoom.us/j/8336376039?pwd=WlltTk1VelQ2a1FPNnJjVThDYTF2Zz09>

OPENING GREETINGS

Armen Hayrapetyan - Director of Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA, PhD, Associate Professor

Hasmik Harutyunyan - Director of YSC Gyumri branch, PhD, Associate Professor

Inga Avagyan – Director of "Kumayri" Museum-Reserve, PhD, Associate Professor

FIRST DAY

28 September, 2024,

CONFERENCE SESSIONS

Convener: **Armen Hyrapetyan,**
Arkadi Akopov

Sargis Petrosyan (Armenia)

AROUND THE NAMES OF THE KINGS OF THE COUNTRY OF DAYAENI

Susanna Adamyan, David Nahatakyan, Arkadi Akopov (Armenia)

ANALYSING THE NEWLY DISCOVERED LITHOGRAPHIC MATERIAL OF ARSYATSPOR PROVINCE OF HISTORICAL TAIK

Ashot Grigoryan, Davit Nahatakyan, Ani Grigoryan (Armenia)
ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS AND PARALLELS OF TRADITIONAL RESIDENTIAL HOUSES AND COMPLEXES OF ARSEATSPOR AND OKAGHLE PROVINCES OF THE HISTORICAL TAYK

13³⁰ - 14⁰⁰ Coffee break (SCAS foyer)

Levon Mkrtchyan (Armenia)
BUILDING SYSTEM OF WESTERN SHIRAK IN THE 2ND-1ST MILLENNIUM: MAPPING AND DIGITALISATION

Inga Avagyan (Armenia)
HISTORICAL TAIK IN URARTU SOURCES

Haykanush Mesropyan (Armenia)
ON LINGUISTIC AND TERRITORIAL PECULIARITIES OF THE TAIK DIALECTS

Samvel Poghosyan (Armenia)
FOREIGN POLICY ACTIVITIES OF DAVID KUROPALAT

Liana Nazaryan (Armenia)
TAYK IN THE SECOND HALF OF THE XI CENTURY

Arman Maloyan (Armenia)
TRAPIZON CITY ACCORDING TO FOREIGN AND ARMENIAN SOURCES (LAST QUARTER OF THE XVIII CENTURY - BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

Karine Bazeyan (Armenia)

ON THE OCCUPATIONS OF TAYK ARMENIANS

SECOND DAY OF THE CONFERENCE

29 September, 2024,

CONFERENCE SESSIONS

Convener: **Davit Nahatakyan,**
Karine Bazeyan

Gagik Avetisyan (Armenia)

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF THE MONUMENTS OF TAYK PROVINCE

Svetlana Maltseva (Russia)

POLYCONCHS IN THE CHURCH ARCHITECTURE OF THE BALKANS OF THE IX-X CENTURY

Felix Movsisian (Armenia)

EASTERN ARMENIAN PRESS ON THE ACTIONS OF THE RUSSIAN-TURKISH WAR OF 1877-1878 IN HISTORICAL TAYK

Maria Raffaella Menna (Italy)

THE VISION OF ZACHARIAH IN THE DOME OF ISHKHAN CATHEDRAL

Armen Ghazaryan (Russia)

TAYK AND SHIRAK - TWO LEADING ARCHITECTURAL CENTRES OF THE CHRISTIAN EAST IN THE SECOND HALF OF THE 10TH CENTURY

Zaruhi Hakobyan, Arpine Asryan (Armenia)

*INLAID FLOORING OF THE ISHKHAN CHURCH IN TAYK AND
THE TRADITION OF DECORATIVE FLOORS IN EASTERN
CHRISTIAN ART*

14⁰⁰ - 14³⁰ Coffee break (SCAS foyer)

Hasmik Harutyunyan (Armenia)

ON ONE OF THE REFORMS OF NERSES III OF TAYK

**Arkadi Akopov, David Nahatakyan, Armen Hayrapetyan
(Armenia)**

*ON THE LOCATION AND CURRENT STATE OF HISTORICAL-
ARCHITECTURAL MONUMENTS OF KHOTORJUR*

David Nahatakyan, Arkadi Akopov (Armenia)

BASIC PRINCIPLES OF URBAN DEVELOPMENT IN TAYK

Hasmik Amirjanyan (Armenia)

*NOBLE LANDOWNERSHIP IN LORI IN THE SECOND HALF OF
THE XIX CENTURY*

Karine Alexanyan (Armenia)

THE FIRST PHASE OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920

Grigor Aghanyan (Armenia)

*COMPREHENSIVE STUDY OF THE KHAMSHENIANS OF
ABKHAZIA BY THE SCIENTIFIC EXPEDITION OF THE INSTITUTE
OF ARCHEOLOGY AND ETHNOGRAPHY OF THE ASSR IN 1962*

THIRD DAY OF THE CONFERENCE

30 September, 2024,

CONFERENCE SESSIONS

Convener: **Hasmik Harutyunyan**

Gevorg Ghazaryan (Greece)

*THE MESSAGE OF JERUSALEM PATRIARCH PHOMAS AND
FEODOR ABU KURRA SENT TO ARMENIA*

Hasmik Matikyan (Armenia)

*HISTORICAL LULLABY AS A REPRODUCIBLE GENRE (STUDY OF
TAIK AND SHIRAK LULLABIES)*

Karine Sahakyan, Roza Hovhannisyan (Armenia)

*THE SYSTEM OF ARMENIAN DISHES AND ITS CHARACTERISTICS
IN THE TRADITIONAL WAY OF LIFE OF SHIRAK REGION AND
GYUMRI CITY*

Narine Movsesyan (Armenia)

*ASSESSMENT OF THE FALL OF KARS IN THE HISTORIOGRAPHY
OF THE ARMENIAN DIASPORA (OCTOBER 1920)*

Angela Sargsyan (Armenia)

*WORKS CARRIED OUT BY TURKISH EXPEDITIONS IN RECENT
YEARS IN ANI*

13³⁰ - 14⁰⁰ Coffee break (SCAS foyer)

CONFERENCE WRAP - UP

15⁰⁰ DISCUSSION AND RESOLUTION

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Սարգիս Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԴԱՅԱԵՆԻ ԵՐԿՐԻ ԱՐՔԱՅԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Արևելագետների և ուրարտագետների բանավեճը Դայաենիի տեղադրության, Դայաենի և ուրարտական արձանագրությունների Դիաուիսի հայկական Տայքի հետ նույնացնելու վերաբերյալ տևել է տասնամյակներ: Այնինչ, միջնադարյան «Բառզիքը հայոց»-ը (Երեմիա Մեղրեցու բառարան) վաղուց տվել էր վիճահարույց հարցի լուծման բանալին՝ «Տիք եւ Տայք – խորխոր կոչին»: Միայն առաջին հայացքից են առեղծվածային թվում բառակապակցությունն ու դրան տրված մեկնաբանությունը: Բերված բառերից Տայք-ը որպես տեղանուն հայտնի էր դեռևս մեր վաղ Միջնադարի մատենագիրներին: Բառահոլովածի հեղինակն ուզեցել է ասել, որ Տիք-ը և Տայք-ը այն նույն երկրի անվանական տարբերակներն են, որը նույն Խորխոր մականվանյալն է: Սա հայերեն խոր արմատի կրկնությամբ ստեղծված սաստկական «խորագույն» իմաստով գործածված բառ է, որից -ատ վերջածանցի կցորդումով ունեցել ենք նույնպիսի իմաստ արտահայտող *խորխորատ* բառը (հմմտ. բրբ. խորխորանք): Մ. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի աշխատության մեջ կարդում ենք. «Տայքը կոչվել է նաև «Խորագույն Հայք» (Armenia Profunda)»:

Մեր երկրանվան *Diauhi* ձևով հիշատակումը *Daiaeni*-ի կողքին խոսում է նույն երկրի սեպագրային *Daiaeni* և *Diauhi* երկրանունների՝ իրենց հիմքում նույնական լինելու մասին: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է ոչ միայն նրանց հայերեն «տիք եւ տայք» համարժեք զույգը, այլ երկու տարբերակում էլ առկա, հայերենին բնորոշ հ. -ե. *d - > հայ տ անցումը:

Ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհի Դայաենի երկիրը երկիցս հիշատակված է իր թագավորների անունների հետ միասին: Հնդեվրոպական ծագում ունեն ինչպես Daiaeni և Diau(e)hi երկրանունները, այնպես էլ Sieni և Asia արքայանունները: Հայտնի է, որ ծառապաշտությունը մարդկության հնադարյան պաշտամունքներից է: Հազարամյակներ շարունակ (ներառյալ քրիստոնեական դարերը) հայոց հավատալիքներում կենտրոնական դեր է վերագրվել հատկապես առասպելաբանական Կենաց ծառին: Լեռնաշխարհի բարձր ծառերից մի քանիսը համադրվել են և նրան իրենց անուններով արտացոլվել արքայական գահանուններում, որովհետև իրենք՝ մեր նախնի թագավորները, իրենց նույնացրած են եղել Կենաց ծառի հետ: Դրանցից են նաև Դայաենի երկրի Sieni և Asia կոչված թագավորները, որոնցից առաջինի անվան մեջ առկա է կաղամախիի (*Populus alba*), իսկ երկրորդի անվան մեջ հացիի (*Traxinus excelsior*) հնդեվրոպական հնագույն անվանումները: Այս հսկա ծառերը, հովանի լինելով ամառվա տապին սովեր փնտրող մարդկանց և խոտաճարակ կենդանիների համար, միաժամանակ իրենց երկարակեցությամբ, բարձրությամբ և իրենց տերևների սոսափյունով համարվում էին գուշակ ծառեր և արժանանում պաշտամունքի:

**Մուսաննա Ադամյան, Դավիթ Նահատակյան,
Արկաղի Ակոպով**

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՐՄՅԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ
ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ՝**

Պատմական Տայք նահանգը, ելնելով իր յուրահատուկ պատմական զարգացման փուլերից, առանձնապես հարուստ չէ վիմագրական նյութով: Ճանապարհորդների և հետազոտողների կողմից եզակի նմուշներ են փաստվել, որոնցից ոչ բոլորն են մինչ մեր օրերը պահպանվել: Սակայն մեր արշավախմբի՝ 2023-2024թթ. իրականացրած դաշտային հետազոտական աշխատանքների ընթացքում հատկապես Արայացփոր գավառի բնակավայրերում հայտնաբերվեցին ուշագրավ և անչափ կարևոր վիմագրական նյութեր: Ուշագրավ են հատկապես Խոտորջուրի թաղամասերում (Ճիճապաղ, Կրման, Կիսակ, Միջինթաղ, Խանդաձոր, Սունենց, Կաղմխուտ, Գեղուտ-Յուցուլա, Վահնա) պահպանված, ինչպես նաև Արայացփոր գավառի ուրիշ մի քանի գյուղերի (Կուղրաշեն և Կարմիրք) վիմագիր նյութերը: Վիմագիր նյութը հիմնականում պահպանվել է տապանաքարերի, աղբյուրների սալաքարերին, շինությունների պատերի մեջ, սակայն առյուծի բաժին են կազմում ավանդական բնակելի կառույցների որմերի արձանագրությունները: Մեր կողմից գրառվել և վերծանվել են մի քանի տասնյակ վիմագրեր, որոնք թվագրվում են 19-20-րդ դդ. և ունեն հիշատակագրային կամ շինարարական բնույթ: Կան վիմագրեր, որոնք տեղադրվել են պատերի մեջ՝ որպես շինաքար և ամբողջական չեն պահպանվել: Վիմագրերում պահպանվել են նաև արաբական ավանդական թվերը, որոնք գործածության մեջ են եղել Թուրքիայում մինչև կայսրության անկումը: Լիահույս ենք, որ վիմագրական նյութը հնարավորություն կտա բացահայտելու 20-րդ դարասկզբին հայության դերը տարածաշրջանում:

Աշոտ Գրիգորյան, Դավիթ Նահատակյան,

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԲԳԳԿ ֆինանսավորմամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Անի Գրիգորյան

*Ալ.Թամանյանի անվան ճարտարապետության ազգային ինստիտուտ-
թանգարան, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների
կենտրոն*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔԻ ԱՐՄԵԱՑՓՈՐ ԵՎ ՈՔԱՂԵ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ²

Մեծ Հայքի Տայք նահանգում պահպանվել են հայկական բնակելի ճարտարապետության նմուշներ, որոնք հետազոտողների կողմից առանձնապես ուշադրության չեն արժանացել: Մեր արշավախմբի՝ 2014թ., 2016թ., 2022-2024 թթ. իրականացրած դաշտային հետազոտական աշխատանքների³ ընթացքում հավաքված նյութերի հիման վրա հնարավորություն ընձեռվեց լրացնելու այս բացը:

Տայքի ավանդական բնակելի տների համալիրների ճարտարապետությունը զարգացել է հիմնականում Հայկական լեռնաշխարհի մյուս տարածաշրջանների նման: Համեմատական վերլուծությունները ցույց են տալիս զարգացման հիմնական երեք փուլերը:

- Միահարկ, քարե կամ փայտե որմերով և փայտե սյունահեծանային ծածկով՝ հազարաչեն կամ հարթ ձեղունքով տներ: Օրինակ՝ Ոքաղե գավառի՝ Սուրբօհան, Այգեկ, Ապրնես և այլն:
- Երկհարկ, փայտե կոնստրուկցիաներով (կլոր գերաններ կամ չորսուններ) երկրորդ հարկի ավելացում (հաճախ պատշգամբով): Օրինակ՝ Ագորդացիոր գավառի Խախու, Խարս, Ծխիկ, Օշկիձոր և այլն:

² Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ ԲԿԳԿ ֆինանսավորմամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

³ 2022-2024 Դաշտային հետազոտական աշխատանքներին աջակցել է <<Երկիր և մշակույթ համազգային կազմակերպությունը>>:

- Բազմահարկ: Վերը նշված զարգացման տրամաբանական շարունակությամբ, ինչպես նաև հաջորդիվ կառուցվել են արդեն երեք և չորս հարկանի (նաև ձեղնահարկով) նոր տիպի տներ: Օրինակ՝ Արսեացիոր գավառի Խոտորջուրի թաղամասերում՝ Ճիճապաղ, Սունենց, Գեղուտ, Ցուցուլա, Կրման և այլն:

Լևոն Մկրտչյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՇԻՐԱԿԻ ԱՍՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 2-1 ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ. ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒՄ ԵՎ ԹՎԱՅՆԱՑՈՒՄ

Զեկույցը նվիրված է Շիրակի արևմտյան հատվածի ամրաշինական համակարգի թվայնացման աշխատանքներին: Առաջին անգամ փորձ է կատարվելու այս գոտու հնագույն ամրաշինությանը վերաբերող գրականության մեջ առկա և արխիվային տվյալները մեկտեղելով՝ կազմել դրանց թվային շտեմարաններն ու տարածման արեալի քարտեզները՝ օգտագործելով ժամանակակից տեխնոլոգիաների ընձեռած հնարավորությունը:

Հայաստանի ամրաշինական համակարգի ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունի Շիրակը: Պատահական չէ, որ 20-րդ դարասկզբին, այսպես ասած, «կիկլոպյան» ամրոցների առաջին ուսումնասիրողներից՝ Թ. Թորամանյանը և Ատրպետը, իրենց հետազոտություններում մեծ տեղ հատկացրին շիրակյան օրինակներին (Հռոմ, Գուսանագյուղ և այլն): Այդ աշխատանքներում նաև հպանցիկ անդրադարձ կար Կարս գետահովտի և Ականից դաշտի ամրոցներին:

Խնդրո առարկա գոտու ամրաշինությանը վերաբերող հասանելի տվյալների նույնականացման և տեղայնացման աշխատանքների

(արբանյակային պատկերների ուսումնասիրություն) ժամանակ պարզվեց, որ գործ ունենք ավելի քան հինգ տասնյակ ամրոցների հետ, որոնց զգալի մասը նախկին ուսումնասիրողներին հայտնի չէր: Սրանք Հայաստանի ընդհանուր ամրոցաշինությանը վերաբերող օրինակներից են՝ տեղակայված գետերով շրջափակված միջին և բարձր բլուրների զագաթներին (1700-2300 մ. ծ. մ.) և գետահովիտների սարավանդներին, որտեղ նկատվում են օվալաձև համակենտրոնությամբ կամ ուղղանկյունին մոտեցող պարսպազծերի հետագծերը:

Արևմտյան Շիրակի ամրաշինական համակարգի ուսումնասիրությունը ոչ միայն կնպաստի հասկանալու Շիրակի դաշտի, այլև ողջ Հյուսիսային Հայաստանի՝ Արդահանի, Աշոցքի սարահարթի և Ջավախքի նմանօրինակ համակարգերի ձևավորման և զարգացման ինդիքները:

Ինգա Ավագյան

*ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔԸ ՌԻՐԱՐՏԱԿԱՆ ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Ք.ա. IX դ. վերջին քառորդում Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվել էին երեք խոշոր քաղաքական միավորումներ՝ հարավայինը, արևմտյանը և հյուսիսայինը: Հարավայինը Ուրարտուն էր՝ Վանի թագավորությունը, որի կազմում էին ընդգրկված պատմական Հայաստանի հինգ նահանգները՝ Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Տուրուբերան: Հարավային միությունը գրավում էր մոտ 94000 քառ. կմ տարածք: Հյուսիսայինը Էթիունին էր. այս միության կազմում էին ընդգրկված պատմական Հայաստանի վեց նահանգները՝ Սյունիք, Ուտիք, Արցախ, Այրարատ, Տայք, Գուգարք: Այն գրավում էր մոտ 98000 քառ. կմ տարածք: Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան տարածքները կողմնորոշված էին դեպի երրորդ քաղաքական միավորումը՝ Խաթեն: Տայքի ուղղությամբ ուրարտական արքաների

արշավանքները սկսվում են դեռ Իշպուհինի արքայի և նրա որդի Մենուայի օրոք: Կարևոր արձանագրություն կարելի է համարել նրանց հատած Վանի Մբ Պողոս եկեղեցու պատի շարվածքի մեջ դրված սյունը, որի երկու մասերում հատված արձանագրությունը վկայում է Իշպուհինիի դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների մասին: Հաջորդ խոշոր արշավանքը Դիաուելիսի դեմ կազմակերպում է Մենուան: Այդ մասին նա պատմում է Յագիլթաշի արձանագրությունում, որի գլխավոր հռչակագրում Դիաուելիսի ցեղը անվանում է հզորագույն երկիր: Ուշագրավ է այն, որ Դիաուելիսի դեմ արշավանքները շարունակում է Արգիշտի I-ը: Արքան Խորխորյան տարեգրության առաջին սյունակի գլխավոր հռչակագրում պատմում է, որ այդ նույն տարում զորքերը գնդել և արշավել է Դիաուելիսի ցեղի երկիրը: Գ. Մելիքիշվիլին արշավանքը թվագրում է Ք.ա. 785 թ.: Մինչդեռ հաջորդ տարի Ք.ա. 774թ. Արգիշտին աշթիուզիի համար արշավում է Էթիունի համադաշնության դեմ, որի կազմում՝ Խորխորյան տարեգրության հինգերորդ սյունակում, արքան նշում է Էրիախի, Կաթարգա ցեղերի երկրները և Վիտերուլիսի երկիրը: Հաջորդ արձանագրությունը, որը ավելի մանրամասն է պատմում Դիաուելիսի արշավանքի մասին, գտնվել է Վանի Մբ Սահակ եկեղեցու մեջ գտնվող սյան վրա: Այս արձանագրության մեջ արքան հիշում է Դիաուելիսի Ուտուբուրշի և Փանուլուա արքաների անունները, որոնց նա հպատակեցրել էր: Հավանաբար Իշպուհինի և Մենուա արքաների արշավանքներից հետո Դիաուելիսի ցեղը կրկին ապստամբել էր Ուրարտական արքայակալության դեմ և Արգիշտին հիշատակում է Դիաուելիսի նույն Ուտուբուրշի արքային: Արքան, զորքերը գնդելով, արշավել էր Դիաուելիս: Նրա դեմ, դուրս էր եկել Իգարաբ-դաշտավայրի զորքը Ուարդա-Վարդա քաղաքի առջև: Այստեղ արձանագրությունը թերի է, բայց բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ Արգիշտին հաղթանակ տանելով արշավել էր Դիաուելիսի ցեղի խորքերը՝ հասնելով Բիանի, Խուշանի, Ուլլինի երկրները և Զուանի քաղաքը, որը արքայական քաղաք էր: Հաջորդ հարվածը Արգիշտին պիտի տար Էթիունի համադաշնությանը, որի մասը կուզմում էր Դիաուելիս և վերը նշված նրա դաշնակիցները:

Հյուսիսային համադաշնության դեմ Ուրարտուի պայքարը տևել էր երեք տարի անընդմեջ: Այս մասին նույն արձանագրության մեջ պատմում է Արգիշտի I-ը: Արքաները, որոնք երեք տարի անընդմեջ օգնության էին եկել Դիաուխիի արքային, պարտվել էին Ուրարտուին, և Արգիշտին գրավել էր Լուշա, Կաթարգա երկրները, Էրիախի ցեղի երկիրը, Գուլութախի երկիրը, Վիտերուխի ցեղի երկիրը՝ հասնելով մինչև Աբունի երկիր: Դիաուխին ևս մեկ անգամ հիշատակվում է Արգիշտիի հատած Հանակի արձանագրությունում: Այսպիսով Դիաուխի երկիրը ուրարտական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է յոթ անգամ, երկրի հզորության և հարստության մասին են վկայում ուրարտացիներին տրված հարկերը և գերի տարված մարդկանց ու անասունների քանակը: Բնական հարստությունը և օգտակար հանածոները ուրարտացիներին ստիպում էին էլ ավելի հուժկու հարձակումներ գործել երկիրը նվաճելու համար, իսկ Դիաուխիի ռեսուրսները օգտագործել հյուսիսային շրջաններ արշավելու համար:

Հայկանուշ Մեսրոպյան

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

ՏԱՅՔԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգը՝ Տայքը, ուշագրավ է ոչ միայն իր պատմությամբ, այլև տայեցիների տեղաշարժերով և բարբառային նկարագրով: Ճորոխ գետի ավազանում և Էրզրումից Բաբերդով մինչև Տրապիզոն ընկած տարածքում ապրող հայերը հիմնականում հաղորդակցվում էին բարբառային հայերենի երեք տարբերակներով՝ Կարնո, Համշենի և Տրապիզոնի: Գ. Ջահուկյանը նշվածները տեղակայում է տարբեր բարբառախմբերում:

Տայքի հայերի վարչաժողովրդագրական պատկերի, ավանդույթների ու բանահյուսության, Ջավախքի, Թորթումի, Խոտորջուրի և

այլ վայրերի մասին արժեքավոր վկայություններ են հաղորդում Հակովբ Կարնեցին, Երեմիա Տեկանցը, Մանուել Միրախորյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Բարունակ Թառլաքյանը, Հակոբոս Տաշյանը, Վահան Պարտիզակցին, Մարտիրոս Հաճյանը, Հարություն Պոտիկյանը և այլք:

Ներկայումս պատմական Տայքի բուն տարածքում պահպանված է Համշենի բարբառը, որը, ըստ Սևան Նիշանյանի, գործառում է Արդվինի Հոփա և Բորչկա շրջանների 23 գյուղերում: Ժամանակակից համշեներենի պահպանման գործում մեծ ներդրում ունեն հատկապես արդվինցի Հուրիե Շահինը և Մահիր Օզքանը, որոնք հեղինակ են բարբառային գրքերի, ինքնուսույցների, դասավանդման կրթական ծրագրի: Հուրիեի դեկավարած «Հոփա» միությունը դիմել է Թուրքիայի Հանրապետության ազգային կրթության նախարարությանը՝ Համշենի բարբառը տայեցիների համար որպես երկրորդ լեզու գրանցելու և դպրոցում ուսուցանելու արտոնություն տալու համար: Մտահոգիչ է այն, որ հնագույն գիր ունեցող ժողովրդի մի հատվածը ստիպված է գրել ու հրատարակել թուրքատառ հայերենով: Չնայած բռնաձուլման քաղաքականությանը՝ համշենահայերը ներփակ կյանքի շնորհիվ կարողանում են պահպանել բարբառը:

Ըստ Հուրիե Շահինի՝ Արդվինի նահանգում ապրում է մոտ 25 հազար, Ջաքարիայում և Դյուզլեում՝ շուրջ 1000 հայախոս համշենահայ, իսկ Ստամբուլում՝ մոտ 1000 հոգի: Ռիզեում ապրող շուրջ 100 հազար հայը, չնայած թրքախոսությանը, գործածում է բազմաթիվ հայերեն բառեր:

Մինչև 1915 թ. Տայքի տարածքում գործուն են եղել Կարնո, Բաբերդի, Խոտորջուրի բարբառները: «Համշենի անմիջական դրացին՝ լիովին հայ մնացած Խոտորջուր տարբեր հայերեն բարբառ մ'ունի, թէև նմանութեան այլեւայլ կէտեր կան», - փաստում է Հ. Տաշյանը:

Ներկայումս կենսունակ Կարնո բարբառը հաղորդակցության միջոց է Տայոց Ջավախքում:

Մամվել Պողոսյան

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

ԴԱՎԻԹ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

X դ. երկրորդ կեսին Տայքում Դավիթ կուրապաղատ Բագրատունին ստեղծել էր բավական հզոր իշխանություն: Դավիթը իր սահմանները շուտով ընդարձակեց դեպի հարավ և հարավ-արևելք, գրավեց Տուրուբերանի և Բարձր Հայքի մի մասը: Տայքի կուրապաղատությունն իր իրավունքներով ու պետական գործառույթներով համագոր էր հայկական մյուս թագավորություններին, իսկ ռազմական ուժով նրանցից շատերից ավելի հզոր էր:

Ուսումնասիրության նպատակն է քննարկել Դավիթ կուրապաղատի արտաքին քաղաքական գործունեության առանձնահատկությունները, նրա հաջողությունների ու ձախողումների պատճառները: Դավիթը բավական ակտիվորեն ներգրավված էր և՛ Բյուզանդիայի, և՛ Հայաստանի ու Վրաստանի ներքին գործերում: Մասնակցում էր Բյուզանդիայում տեղի ունեցող գահակալական կռիվներին: Հաճախ միջնորդի դեր էր ստանձնում Հայաստանի տարբեր իշխանությունների միջև երկպառակչական բախումների, ինչպես նաև Հայոց արքայի դեմ ապստամբած իշխաններին հաշտեցնելու ժամանակ: Դավիթ կուրապաղատը, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս ենթակա թագավորներն ու իշխանները, ամեն կերպ փորձում էր թուլացնել կենտրոնական իշխանության հիմքերը, որպեսզի ավելի անկախ լիներ: Այդ հարցում նա համագործակցում էր և՛ հայ ու վրաց իշխանների, և՛ հարևան պետությունների հետ: Դա բնականաբար թուլացնում էր հայկական միասնական պետությանը: Փորձում էր հավասարապես օգտվել Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև եղած հակասություններից և հնարավորինս անկախ լինել երկուսից էլ:

Դավիթը խնդիր էր դրել վրացադավանների համար ստեղծելու միասնական վրացական պետությունը: Այդ ուղղությամբ նույնպես լուրջ ջանքեր էր գործադրում:

Խնդիր է դրվել պատմիչների վկայությունների և արդի հետազոտությունների հենքի վրա նորովի ներկայացնել ու լուսաբանել Դավիթ կուրապաղատի արտաքին քաղաքական գործունեության հիմնական ուղղությունները, դրանց հասնելու համար նրա գործադրած ջանքերը և արդյունքները:

Լիանա Նազարյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՏԱՅՔԸ XI ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Տայքի կառավարիչ Դավիթ կուրապաղատի թողած կտակի համաձայն՝ Բյուզանդական կայսրությունը 1001 թ. տիրեց երկրամասին և այն դարձրեց բյուզանդական վարչական միավոր կամ բանակաթեմ՝ Իբերիա անվամբ, որի կենտրոնը Օլթին էր: Բյուզանդական կայսրության համար Տայքի կարևորությունն առավել մեծացավ XI դ. 20-ական թվականներից սկսած, երբ Վասպուրականն անցավ կայսրությանը: Բանն այն է, որ Բյուզանդիայի նպատակն էր նվաճել նաև Շիրակի Բագրատունիների թագավորությունը, ինչը կհեշտանար, եթե տիրելով Տայքին ու Վասպուրականին՝ կայսրությունն աքցանի մեջ առներ այն: Կայսրությունը ի վերջո կարողացավ իրագործել իր վաղեմի ծրագրերը: 1045 թ. Անիի գրավումից և Շիրակի թագավորության անկումից հետո Իբերա բանակաթեմը միացավ «Արմենիա» բանակաթեմին և կոչվեց՝ «Արմենիայի և Իբերիայի բանակաթեմ», որի կենտրոնը դարձավ Անին: Այնտեղ կառավարում էին կայսրությանը ենթական կառավարիչներ, որոնք երբեմն հայկական ծագում ունեին, սակայն քաղկեդոնադավան էին: Այդ կառավարիչների մասին մեզ են հասել բազմաթիվ տեղեկություններ պատմիչների երկերից, հայտնաբերվել են նաև նրանց անուններով կնիքներ: 1071թ. Մանազկերտի ճակատամարտից հետո «Արմենիայի և Իբերիայի բա-

նակաթեմն» անցավ սելջուկյան պետությանը: Այսպիսով, Տայքն ընկավ սելջուկների տիրապետության տակ:

Արման Մալոյան

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Վաչե և Թամար Մանուկյան» Մատենադարան

ՏՐԱՊԻԶՈՆ ՔԱՂԱՔԸ ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԵՎ ՀԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ (XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ – XIX ԴԱՐԻ ՄԿԻԶԲ)

Տրապիզոն քաղաքը գտնվում է Թուրքիայի Հանրապետության հյուսիս-արևելքում՝ Սև ծովի հարավային ափին՝ Կոլաթ-դադ լեռան ստորոտին: Քաղաքը հիմնադրվել է Հունական մեծ գաղութացման ժամանակաշրջանում՝ Ք. ծ. ա. VIII դ.: Հայերը Տրապիզոնում և շրջակա տարածքներում բնակվել են հնագույն ժամանակներից:

XVIII դարի վերջին քառորդին և XIX դարի սկզբին Արևելքում գտնված եվրոպացի հեղինակների ուղեգրություններում օգտաշատ վկայություններ կան, որոնք կարևոր, հավաստի տվյալներ են հաղորդում XVIII դարի վերջին քառորդի և XIX դարասկզբի Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև հայոց պատմության վերաբերյալ: Դրանք բավականին արժեքավոր են և կարող են օգտակար լինել հետագա ուսումնասիրությունների համար:

XVIII դարի վերջին քառորդին Արևելքում հատուկ դիվանագիտական առաքելությամբ ճանապարհորդած ֆրանսիացի ուղեգիր Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովրեֆը Տրապիզոնի մասին հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ: Ըստ Ֆերիեր-Սովրեֆի վկայության՝ XVIII դարի վերջին քառորդին Տրապիզոնը, թեպետ զրկված իր նախկին պերճանքից, դեռևս մնում էր Անատոլիայի ամենանշանակալից քաղաքներից մեկը: Ցավոք, Ֆերիեր-Սովրեֆը Տրապիզոնի բնակչության թվի և ազգային կազմի մասին տվյալներ չի հաղորդում: Մակայն համադրելով XVIII դարի վերջին քառորդի և XIX դարի սկզբի հեղինակների հաղոր-

դած տեղեկությունները, կարող ենք հաստատապես ասել, որ XVIII դ. վերջին քառորդին և XIX դարի առաջին կեսին Տրապիզոնի բնակչությունը կազմել է մոտ 30.000 – 40.000 մարդ, և որ հայերն իրենց թվաքանակով գրավել են երրորդ տեղը՝ թուրքերից և հույներից հետո, ունեցել են մոտ 400 – 500 տուն կամ շուրջ 2500 – 3500 հոգի: Սակայն հայոց թիվը հաճախակի է կտրուկ փոփոխվել: Հայ ազգաբնակչության թվաքանակի այդ վայրիվերումները պայմանավորված էին Տրապիզոնում և շրջակայքում տիրող անկայուն իրավիճակով:

Կարինե Բագեյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՏԱՅՔԻ ՀԱՅՅԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ըստ Հայաստանի պատմագագրական բաժանման՝ Տայքը Գուգարքի հետ միասին է դիտարկվում որպես առանձին միավոր՝ նկատի ունենալով դրանց նույն բնակլիմայական պայմանները, որոնք էապես ազդում են տեղական մշակութային համալիրների ձևավորման վրա: Քանի որ Տայքը ազգաբանորեն ամենաքիչ ուսումնասիրվածն է, ուստի տեղի հայերի էթնիկ նկարագիրը կազմելու համար անհրաժեշտ են համեմատական հետազոտություններ կատարել տարածքի հարևանությամբ գտնվող մյուս պատմագագրական մարզերի՝ Գուգարքի, Բարձր Հայքի և Համշենի հայերի մշակութային համալիրների հետ: Ներկայացվող զեկուցումը այդ ուղղությամբ արված մի փորձ է, որը վերաբերում է տայեցիների առաջնային արտադրության ընդհանրական նկարագրությանը:

Զեկուցման նպատակն է ձեռքի տակ եղած նյութերի, մասնավորապես՝ Ատրպետի «Ճորոխի ավազանը» ուսումնասիրության, Ռուսական վիճակագրական-տեղեկատվական հանդեսների ու արխիվային փաստաթղթերի համեմատական վերլուծության հիման վրա

ընդհանուր գծերով ներկայացնել տարածաշրջանի հայ բնակչության զբաղմունքները: Ըստ այդմ առանձնացվել են գյուղական ու քաղաքային բնակչության հիմնական և օժանդակ տնտեսական զբաղմունքները, որոնք դիտարկվել են ըստ սեռերի ու տարիքային խմբերի մասնակցության ձևերի: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել այն արհեստների նկարագրությանը, որ տարածված էին 19-րդ դարում և 20-րդ դարասկզբին:

Գագիկ Ավետիսյան

Երևանի հայրուսակ համալսարան

SUՅՔԻ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՄԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատմաճարտարապետական ուրույն դիմագիծ ունի Մեծ Հայքի Տայք նահանգը, որը կոչվել է նաև Խորագույն Հայք: Անգամ ներկայիս թուրքական իշխանության հակահայ քաղաքականության և պատմական կոթողների խեղաթյուրման պայմաններում Տայքի հուշարձանները համեմատաբար կանգուն են և առավել ամբողջական: Աշխատության նպատակն է ուսումնասիրել Տայքի կոթողների գեղարվեստական առանձնահատկությունները՝ պատկերագրման գործընթացում առաջնահերթ շեշտադրելով Թորթումի կիրճի կոթողները, որոնց նկատմամբ հավակնություններ ունի նաև վրացական կողմը:

Տայքի գլխավոր երակ համարվող Ճորոխ գետի վտակ Թորթումի եզերքին է գտնվում համանուն գողտրիկ լճակը, որը ձևավորվել է 18-րդ դարի երկրաշարժի հետևանքով՝ քարաթափման արդյունքում: Լճակը սեղմված է կարծր ապառաժներով, աջ ու ձախ կողմերից անտառապատ և մացառապատ լեռներով, որտեղից հոսելով՝ թափվում են մի քանի առվակներ: Բացի այդ՝ փլուզման արդյունքում ձևավորվել են

ևս մի քանի փոքրիկ լճակեր, որոնք աչքի են ընկնում ջրի պարզությամբ և բաց կապույտ գույնով: Բնության մի այլ զարդ կազմում է Թորթումի ջրվեժը:

Թորթումի անտառածածկ ձորահովտի նեղ ճանապարհին կից ցուցանակները հուշում են հարակից հարուստ պատմական հուշարձանների առկայության մասին: Հարակից Իշխանանիստի ձորում էր ժամանակին գտնվում Մամիկոնյան իշխանների երբեմնի ավանը: Թորթումի կիրճի պատմաճարտարապետական հուշարձաններն ամբողջանում են Խախուվանքի և Օշկվանքի կոթողներով, որոնց գեղարվեստական ոճավորումներն էականորեն տարբերվում են հայկական ավանդական պատկերազարդումներից: Կոթողները նշմարվում են իրենց ողջ վեհությամբ, կատարելությամբ և նրբագեղությամբ՝ զուգակցելով հայկական, վրացական և հունական գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Թորթումի կիրճի այս վանական համալիրները կոմպոզիցիոն հորինվածքով ունեն մի շարք ընդհանրություններ, որոնք, լրացնելով միմյանց, կազմում են Տայքի միջնադարյան ճարտարապետական դպրոցի ամբողջական պատկերը:

Светлана Мальцева

*Санкт–Петербургский государственный университет,
Филиал ФГБУ «ЦНИИП Минстроя России»*

ПОЛИКОНХИ В ЦЕРКОВНОЙ АРХИТЕКТУРЕ БАЛКАН IX-X ВЕКА

В нашем докладе будут рассмотрены памятники раннесредневековой архитектуры Балкан IX-X века, принадлежащие к редкому в этот период типу церквей–поликонхов. Традиция использования экседр в архитектурных решениях сооружений гражданского и сакрального назначения восходит к античному периоду. Таким способом римская архитектура расширила арсенал конструктивных средств, разнообразила

планировочные схемы и пространственные характеристики интерьерных решений. В позднеримский период мотив архитектурных экседр получает широкое распространение и обыгрывается в самых различных комбинациях. Эта практика переходит и в церковную архитектуру раннехристианского времени, где поликонхи разных конфигураций и масштаба уверенно закрепляются среди прочего типологического разнообразия. Часто раннехристианские поликонхи становились частью сложного архитектурного ансамбля и выполняли функции крещален, мартириев, приделов. Варианты их включения в обстройку основного ядра раннехристианских базилик могли быть разными. Они возводились непосредственно в составе периферийной зоны храма или в виде отдельностоящих сооружений на территории комплекса церковных построек. В качестве интересного самостоятельного явления поликонхи сыграли свою роль в V-VI вв. во многих регионах Востока и Запада, особенно там, где в храмовом зодчестве велись эксперименты по развитию центрической типологии с использованием деревянных или каменных завершений. Во всем разнообразии применения мотив архитектурной экседры заявляет о себе и на Балканах. Известны достаточно крупные постройки в Константинополе, Македонии, Мёзии, Фракии, Далмации и др. Однако после VI века традиция возведения поликонхов на балканских территориях сохраняется лишь в тех областях, которые развивались в условиях континуитета архитектурных традиций Античности и раннехристианской эпохи. Регионом, где не поликонхи в конфигурации триконхов, тетраконхов и многолепестковых сооружений получили развитие в IX-X вв., оказывается балканское побережье Адриатики. В ранней историографии XX века, изучавшей картину развития восточнохристианской архитектуры, не раз поднимались вопросы о связи распространения типологии центрических поликонхов на Балканах с раннесредневековым зодчеством Закавказья. Мы будем рассматривать историю появления балканских многолепестковых церквей в качестве отдельной региональной традиции, дающей интересную параллель линии раз-

вития армянских поликонхов. Устойчивость этой типологии в обоих случаях объясняется спецификой архитектурного развития этих регионов, которые сближает глубокая степень преемственности общему античному прошлому.

Ֆելիքս Մովսիսյան

Վանաձորի պետական համալսարան

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1877-1878 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1877թ. ապրիլին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը լայն արձագանք գտավ ժամանակի արևելահայ պարբերական մամուլում: Պատերազմի ընթացքը հետաքրքրությամբ լուսաբանեցին հատկապես Թիֆլիսում լույս տեսնող «Փորձ» հանդեսը, «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերը:

Հայ ազգային-պահպանողական հոսանքը ներկայացնող «Փորձ» հանդեսը Անդրկովկասում ռազմաճակատի բացումը պայմանավորում է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքով, որը միշտ կարևոր նշանակություն է ունեցել միմյանց հետ պարբերաբար պատերազմող Ռուսաստանի և Թուրքիայի համար: Հանդեսն անդրադառնում է նախորդ ռուս-թուրքական պատերազմներին հայերի մասնակցությանը, պատմում է Արդահանի և Կարսի նահանգներում ռուսական զորքերի ռազմավարության, մարտական գործողությունների և տարած հաղթանակների մասին: «Փորձը» կարծիք է հայտնում, որ այս պատերազմը հայության ճակատագրի հարցում առավել կարևոր նշանակություն ունի, քան նախորդ ռուս-թուրքական պատերազմները: Հանդեսն ընդգծված հետաքրքրությամբ լուսաբանում է նաև պատերազմի հետևանքով ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, Հայկական հարցի երևան գալը և արևմտահայերի հայցած ինքնավարությանն առնչվող եվրոպական դիվանագիտական վայրիվերումները:

«Մեղու Հայաստանի» թերթը ստացված հեռագրական լուրերով պատմում է Արդահանի, Կարսի բերդերի գրավման և մի շարք կռիվների մասին, որտեղ հաղթել են ռուսական զորքերը: Թերթը նշում է, որ որոշ վայրերում տարած հաղթանակներից հետո ռուսական զորքերը պաշտպանության տակ են վերցրել տեղի հայ բնակչությանը և զբաղվում են նրանց անվտանգության հարցով:

Արևելահայ լիբերալ հոսանքի առաջամարտիկ «Մշակ» թերթը ռուսական մամուլի հրապարակումների և հատկապես ռազմաճակատից ստացված ռուսական բանակի հեռագրական լուրերի հիման վրա տպագրում է պատերազմի բոլոր ճակատներից ստացված լուրերն ու նորությունները: Դրանց մեծ մասը թերթը բառացիորեն թարգմանում է՝ նույնությամբ օգտագործելով ռուսական լրատվության բառապաշարը: «Մշակը» մանրամասնություններ է ներկայացնում Արդահանի, Զիվինի, Սողանլուխի, Էրզրումի, Բայազետի, Կարսի, Արդուչի և այլ վայրերում կայացած կռիվների, դրանցում կողմերի ունեցած կորուստների մասին: Արևելահայ պարբերականները Անդրկովկասյան ճակատի գործողություններում կարևորում են հատկապես Արդահանի և Կարսի բերդերի գրավումը ու ընդգծում դրանում հայազգի զեներալներ Մ. Տ. Լոռիս Մելիքովի, Ա. Տեր Ղուկասովի և Հ. Լազարևի անձնական մեծ ներդրումը:

«Մշակը», վկայակոչելով թուրքական մամուլը, նկատում է, որ հատկապես Արդահանի և Կարսի անկումը լուրջ դժգոհություններ է առաջ բերել թուրքական կառավարող շրջաններում ու խորհրդարանում: «Մշակի» կարծիքով, այս պատերազմում Ռուսաստանի հպատակ հայերը պարտավոր են մյուս ռուսահպատակների պես իրենց ֆիզիկական ուժերը և դրամական միջոցները զոհաբերել հանուն հաղթանակի, որովհետև դրանից է կախված մեր արյունակից և կրոնակից եղբայրների՝ թուրքահպատակ հայերի ճակատագիրը:

Maria Raffaella Menna

University of Tuscia, Viterbo, Italy

THE VISION OF ZACHARIAH IN THE DOME OF ISHKHANI CATHEDRAL

The recently restored (2013) Ishkhani Cathedral, dedicated to the Holy Apostles, retains much of the painting in the dome as well as in the transept and in a very fragmentary state in the apse. In 1032, it was rebuilt on an earlier 7th-century building, as recorded by the inscription on the southern wall - with the name of King Bagrat IV together with that of the patron, the Archbishop Anton and the architect Iovane Morcaisde - and most of the paintings also date to this time. Studies have repeatedly underlined the high quality of the pictorial decoration and its links to Byzantine production between the 10th and 11th centuries (Skhirtladze 1999, 2009; Zakharova 2019). The majesty of the figures and the grandeur of the composition reveal close links with Constantinopolitan art of the Macedonian era.

The Vision of Zachariah will be compared on the one hand with other themes of visions (vision of Isaiah, vision of Ezekiel, etc.) widespread in the Byzantine and Eastern worlds in painting and miniature, and on the other hand with the theme of the charioteer widespread in textile production in particular, and finally directly with Hellenistic models in order to identify further links with Byzantine production.

Армен Казарян

*Национальный исследовательский Московский
государственный строительный университет (НИУ МГСУ)*

ТАЙК И ШИРАК – ДВА ВЕДУЩИХ АРХИТЕКТУРНЫХ ЦЕНТРА ХРИСТИАНСКОГО ВОСТОКА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 10 ВЕКА

В докладе представлены результаты сравнительного анализа двух ведущих архитектурных центров христианского Востока, развитие которых происходило примерно одновременно и было первоначально направлено на разработку нового образа христианского храма. Обе школы имели предварительные этапы развития в так называемое послерабское время. В Шираке имел место доанийский этап, когда образцами больших соборов становились церкви VII века, в Тайке в конце IX и начале X века развернулась программа восстановления и реконструкции больших храмов, основанных в VII в. и пришедших в ветхость. Новый этап церковного строительства в обеих провинциях начинается со строительства величественных соборов, определивших пути развития двух архитектурных школ, отталкивавшихся от традиции армянской архитектуры эпохи Золотого века. Соборы в Ошке, Аргине и Ани, другие храмы 960-х – 990-х годов в этих двух исторических провинциях стали школой становления двух новых стилистических направлений. Масштаб и архитектурные образы этих храмов во-многом обязаны амбициям правивших в Армении и Тайке представителей рода Багратидов и духовным устремлениям элиты общества. В результате, формировавшаяся во второй половине X века в Шираке с центром в Ани школа занимала качества столичной, ведущей в Армении, на следующие века определившей тенденции развития армянского зодчества. Архитектурная школа Тайка с рубежа X–XI веков явилась ведущей среди школ на пространствах, объединявшихся в грузинское государство эпохи Багратидов и фактически определила образность грузинских соборов первой половины XI века. В исследовании анализируются вопросы типологии и стилистической трактовки пространственных композиций и отдельных архитектурных форм.

Զարուհի Հակոբյան, Արփինե Ասրյան

ԵՊՀ, Մատենադարան

ՏԱՅՔԻ ԻՇԽԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ԴՐՎԱԳԱԶԱՐԴ ՀԱՏԱԿԸ

ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՏԱԿՆԵՐԻ

ԱՐԵՎԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՑԹՆԵՐԸ

Տայքի 10-11-րդ դդ. մշակութային վառ համայնապատկերը ի ցույց է դնում գեղարվեստական տարբեր ավանդույթների համատեղումն ու փոխազդեցությունը: Դա շատ հստակ երևում է առաջին հերթին Դավիթ Կուրապաղատի կառավարման շրջանի եկեղեցական ճարտարապետության օրինակով, ինչպես նաև եկեղեցական կառույցների անբաժանելի մաս կազմող քանդակային հարդարանքի նմուշներում:

Եկեղեցական կառույցի մեկ այլ հետաքրքիր դրսևորում է ներքին հարդարանքը, որը առավել վնասված և մեզ քիչ ծանոթ դրվագներից է բաղկացած: Համեմատաբար վերջերս մասնագիտական շրջանակներին ծանոթ դարձավ Տայքի Իշխան տաճարի դրվագագարդ հատակը, որը բացվեց հնագիտական պեղումների և մաքրման աշխատանքների արդյունքում: Այն հիբրավի եզակի մի երևույթ է և միակը Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում, երբ մենք ունենք ոչ թե պարզ սալահատակ եկեղեցու ներքին տարածություն, այլ իրականացված դրվագագարդման եղանակով: Վստահ լինելով, որ սա միակ օրինակը չի եղել, և նմանատիպ հարդարանք կարող էին ունենալ առնվազն մեկ-երկու մայր տաճարներ, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ նման հատակի ի հայտ գալը խոսում է գեղարվեստական ազդեցությունների և մշակութային ակտիվ գործունեության մասին: Մշակութային փոխազդեցությունները տեղի էին ունենում

Բյուզանդական կայսրության և Տայքի կուրապաղատության միջև, որոնք սերտորեն համագործակցում էին քաղաքական դաշտում:

Ընկալելով մեծ հաշվով բյուզանդական մշակույթում լայն տարածում գտած եկեղեցիների հատակների հարդարման արվեստը և վերջինիս խորհրդաբանությունը՝ տայոց վարպետները հերթական անգամ չեն գնացել պարզ կրկնության ճանապարհով, այլ ցուցաբերել են ստեղծագործական մոտեցում, կիրառել են տեղական քարի տեսակներ, ինչպես նաև հարդարման իրենց հարազատ համակարգը, որը շատ առումներով նույնանում է նույն ժամանակաշրջանի հայկական եկեղեցիներին հատուկ արտաքին հարդարանքի տարրերին:

Հասմիկ Հարությունյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՆԵՐՍԵՍ Գ ՏԱՅԵՑՈՒ ԿԱՏԱՐԱԾ ԲԱՐԵՓՈՒԽՈՒՄՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻ ՄԱՍԻՆ

VII դարում հայոց պաշտոներգության մեջ ձևավորվեց մի նոր ժանր, որը կոչվեց կացուրդ: Իր չափորոշիչներով այս ժանրը մոտ էր բյուզանդական «կոնտակիոն» կոչված երգերին: Այս երգերը նախատեսվել են հատուկ օրերի համար: Սրանց մեջ անցում է կատարվել նախորդ շրջանի խստաշունչ սաղմոսատիպ կցուրդներից դեպի ծավալուն, ծորերգային ոճի երգերը, որոնք բնորոշվում են երաժշտական ռիթմի ձեռքազատմամբ, հանկարծաբանական (իմպրովիզացիոն) զարգացումով, մեղեդային մանրամասների նրբակերտությամբ և գեղագիտական ընդհանրացման ավելի բարձր աստիճանով:

Պատմական աղբյուրների համաձայն՝ Ներսես Գ կաթողիկոսի հանձնարարությամբ առաջին անգամ կարգավորվում և ի մի են բերվում արդեն բավական բազմացած հայ հոգևոր ինքնուրույն երգերը: Ստեղծված ժողովածուն կոչվում է «Ճոնընտիր»՝ կազմողի՝ Շիրակի դպրեվանքի առաջնորդ Բարսեղ Ճոնի անունով: Ըստ Մ.Օրմանյանի՝

պատմիչ Կ.Գանձակեցին հավաստում է, որ VIII դարում ձևավորված Շարակնոցի հիմքում եղել է «Ճոնընտիր» ժողովածուն: Մ.Օրմանյանը իբրև աղբյուր օգտագործել է Կ.Գանձակեցու հիշատակությունը, ինչն էլ հավաստում է, որ բուն Շարակնոցում պահպանվել են «Ճոնընտիր» ժողովածուի բուն նյութը:

Այս ժամանակաշրջանում հայոց պաշտոներգության մեջ վերջնականորեն հաստատվեցին Հայ Եկեղեցու երգեցողության հիմնական տիպերը՝ հորդոր կամ միջակ, չափավոր և ծանր: Դրանց մեջ տեմպը պայմանավորում էր նաև գրական խոսքի հնչյունավորման կամ եղանակավորման կերպը՝ թվերգություն, սաղմոսերգություն և օրհներգություն: Այս տիպերի մշակումը կապված էր նաև պաշտոներգության մեջ նրանց գրաված տեղով, այսինքն՝ ծիսական կիրառությամբ:

Այսպիսով, հայ հոգևոր երաժշտությունը դուրս եկավ զարգացման նոր մայրուղի: Թեև Արաբական իշխանության պատճառով այդ զարգացումը դանդաղ ընթացավ, սակայն արաբների լծի թոթափումից անմիջապես հետո բարձունքի նոր գագաթներ երևացին:

Արկաղի Ակոպով, Դավիթ Նահատակյան, Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

**ԽՈՏՈՐՁՈՒՐԻ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ ՇՈՒՐՁ⁴**

Խոտորջուրի տարածքը մինչև VIII դարը պատկանել է Մամիկոնյաններին, այնուհետև՝ Բագրատունիներին, իսկ XIII-XVIդդ. ընդգրկված է եղել Մամցիների աթաբեկության կազմի մեջ: Տեղական ավանդության համաձայն՝ մի քանի տուն հայեր (Կիսադիմեան, Մելիքեան, Բագրատեան) 1239 թ. Անիից գաղթել են Խոտորջուր: Այնուհետև XV-XVI դարերում նրանց են միացել Մուշից, Վանից, ինչպես նաև Համշենից եկած մի քանի ընտանիքներ: XVII դարից խոտորջուրցիներն ընդունում են կաթոլիկություն:

Խոտորջուրի գյուղախումբը (այժմ՝ Sirakonaklar) բաղկացած էր ինը հիմնական գյուղերից (թաղերից)՝ Ճիճապաղ, Կրման, Կիսակ, Միջինթաղ, Խանդաձոր, Մունինց, Կաղմուխուտ, Վահնա, Քեղուտ-Ցուցուլա և երկու փոքր թաղամասերից՝ Արեգի և Մասրուտ: Գյուղախմբին էին պատկանում նաև 33 բարեշեն ամառանոցները և 10 ձմեռանոցները:

Խոտորջուրի վարչական և հոգևոր ղեկավարները միշտ եղել են ընտրովի և անպայման խոտորջուրցի: Ընդհանուր ժողովում քննության էին առնվում բուն Խոտորջուրի 9 գյուղերին վերաբերող համաժողովրդական, առավել կարևոր հարցերը: Խոտորջուրի կառավարչական գործառույթներն իրականացնելու համար Ժողովայնն ընտրում էր մի հոգևորականի, որին անվանում էին Մեծավոր, իսկ թուրքերը՝ Մուրախաս:

Խոտորջուրցիներն իրենց կենցաղով շատ ավելի բարձր էին կանգնած, քան նրանց շրջապատող գյուղերի բնակիչները, չնայած այն հանգամանքին, որ Խոտորջուրի հողը գյուղական հանգիստ կյանք վարելու համար հազիվ կբավարարեր 200 տուն բնակչության համար,

⁴ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԲԿԳԿ ֆինանսավորմամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

ուստի գրեթե բոլոր խոտորջուրցի տղամարդիկ, պատանեկությունից սկսած մինչև ծերություն, կյանքի մեծագույն մասն անցկացնում էին պանդխտության մեջ:

Խոտորջուրը նշանակալի դեր է խաղացել նաև հարևան մահ-մեղական գյուղերի քաղաքական և մշակութային կյանքում: Տեղին է հիշել, որ Կիսկիմի գավառի միակ թուրքական դպրոցը կառուցված էր խոտորջուրցիների ծախսերով: Կիսկիմի գավառի փաստացի կենտրոն Արսիս խմելու ջուր բերելու համար էլ տեղացիները դիմել էին Խոտորջուրի նյութական օգնությանը:

Դավիթ Նահատակյան, Արկադի Ակոպով

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ՏԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ՝

Պատմական Տայք նահանգում, չնայած պատմական յուրահատուկ զարգացման փուլերին, պահպանվել են հետաքրքիր բնակավայրեր, որոնք զարգացել են իրենց ավանդական սկզբունքներով, սակայն մեզ ժառանգել են կարևոր մոտեցումներ, որոնք քիչ են ուսումնասիրված մեր ճարտարապետության մեջ: Արշավախմբի կողմից՝ 2022-2024 թթ. իրականացրած դաշտային հետազոտական աշխատանքների ընթացքում ուսումնասիրվել և փաստագրվել են Տայք նահանգի գավառների մի մասը, որտեղ պահպանվել են ավանդական բնակավայրաշինական (քաղաքաշինական) հիմնական սկզբունքները: Ելնելով բնական լանդշաֆտի հմուտ օգտագործման եղանակներից՝ մի շարք բնակավայրերում հնուց ի վեր պահպանվել են դարավանդաձև

⁵ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԲԿԳԿ ֆինանսավորմամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

մշակովի հողատարածքները, բնակելի համալիրները՝ իրենց փողոցային համակարգով, ինչպես նաև պաշտպանական և պաշտամունքային կենտրոնները: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են հատկապես Բողխա գավառի Ասփակ բնակատեղին, Ագորդացփոր գավառի Օշկիձորը, Ճակք գավառի Փանագկերտը, Վաչեձորը և արև: Համեմատական վերլուծությունները Տայքյան բնակավայրերում ի հայտ են բերում որոշակի բնակավայրաշինական ձեռագիր, սակայն հիմնական սկզբունքները սերում են ընդհանուր հայկական մշակութային ակունքներից:

Հասմիկ Ամիրջանյան

ՀՀ ԳԱՍ պատմության ինստիտուտ

ԱԶՆՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՌԻՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

1801թ. Ռուսաստանին միանալուց հետո Լոռիում գոյություն ուներ հողատիրական բազմաշերտ համակարգ: Մասնավորապես գերիշխում էր ազնվականական հողատիրությունը, երբ հողը տոհմիկ հայ ազնվականների (իշխաններ)՝ Լոռու-Մելիքյանների, Արղությանների, Քալանթարյանների, Շահվերդյանների և այլոց ժառանգական կալվածքն էր: Հայտնի է, որ պետականության բացակայության պայմաններում որպես դրա կրողներ հանդես են եկել հայկական տարբեր մելիքական տներ: Կարծում ենք՝ դրանց վառ օրինակը կարելի է համարել նաև ընդհուպ 20-րդ դարն իրենց գոյությունը պահպանած Լոռու ազնվականական տները:

1801 թ. սկսած, հատկապես Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի տիրապետության ներքո անցնելուց հետո հողային վերափոխումները հայտնվում են ռուս չինովնիկների ուշադրության կենտրոնում, մասնավորապես ազնվականական հողերը, որոնք ավանդական տոհմիկ հայ ազնվականների լիիրավ սեփականությունն էին:

1830-ական թթ. սկսած՝ ցարական Ռուսաստանի՝ ծայրամասային գավառներում իր դիրքերն ամրապնդելու առաջին քայլերից մեկը Հայաստանը վերաբնակեցնելու ծրագիրն էր: Դրա արդյունքում Լոռիում, ի հաշիվ ազնվական տներին պատկանող հողատարածքների, ավելացավ պետական հողատիրությունը: Պետական հողերի վրա բնակվողներին խրախուսելու նպատակով ցարական կառավարության կողմից որոշակի արտոնություններ են տրվում: Նման քաղաքականության հետևանքով որոշ գյուղեր դարձան կիսով չափ ազնվականական, կիսով չափ՝ պետական:

Լոռու տարածքում սկսվեց պայքար ռուս չինովնիկների, վրացի կալվածատերերի, հայ ազնվականների ու հայոց եկեղեցու միջև՝ հողերի պահպանման կամ ձեռքբերման համար: Պայքարը չդադարեց մինչև դարավերջ և ակնհայտորեն խոչընդոտ հանդիսացավ տարածքի տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Այդ ամենը բացասաբար անդրադարձավ ազնվականական հողատիրության վրա, դրանց քանակն աստիճանաբար նվազեց, Լոռու տոհմիկ ազնվականներից շատերը լքեցին տարածքը: Չնայած այդ ամենին՝ ազնվականների մի մասը կարողացավ մինչև դարավերջ պահպանել կալվածքների մի մասը:

Կարինե Ալեքսանյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ 1920

Թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Հողվածում ներկայացվում է 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի առաջին փուլի՝ հունիս-հոկտեմբերի ռազմական գործողությունները և դիվանագիտական պայքարը:

Նոր աղբյուրներով և փաստաթղթերով լուսաբանվել են առավել քիչ ուսումնասիրված Օլթիի, Սարիղամիշի և Մերդենեկի կռիվները, որոնք համարվել են պատերազմի սկիզբ, բացահայտվել են հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակման անհաջողության պատճառները և դրա հետևանքները հայոց բանակի մարտունակության անկման վրա:

Հետազոտությունը պարզել է, որ պատերազմի առաջին փուլում արդեն կանխորոշվել է պատերազմի հետագա ընթացքը: Օլթի կռիվներում հաղթանակը հայկական ուժերին հնարավորություն կստեղծեր հետ շարտելու թուրքերին մինչև 1914 թվականի սամանը և մտածել Սևրի պայմանագրով Հայաստանին տրված տարածքներում հայկական ներկայությունն ապահովելու և հայկական հարցի լուծման համար: Մինչդեռ պարտությունը թուրք ոճրագործներին հնարավորություն է ընձեռել իրականացնելու 1920թ. հունվարի 28-ին Ազգային մեծ ժողովի կողմից ընդունած «Ազգային ուխտի» որոշումները, որով քեմալական Թուրքիան հայտնել էր աշխարհին, որ Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները Թուրքիայի անբաժան մասն են կազմում, որ ոչ մի թիզ հող չի զիջվի հայերին և թույլ չի տրվի այդ տարածքում ստեղծել հայկական պետություն: Ընդ որում այդ երեք սանջակների գրավումը քեմալականները չէին համարում Հայաստանի դեմ պատերազմի սկիզբ, թեև ռազմական գործողություններ էին սկսել դրանք գրավելու համար: Երբ Չիչերինը դիմում է թուրքերին դադարեցնել ռազմական գործողությունները Հայաստանի դեմ՝ սպասելով դիվանագիտական ճանապարհով հարցը լուծելուն, քեմալականները համաձայնում են, բայց շարունակում են ռազմական գործողությունները, քանի որ այդ երեք սանջակների գրավումը նրանք չէին համարում պատերազմի սկիզբ Հայաստանի դեմ:

Ի տարբերություն Հայաստանի, որի դաշնակիցները Սևրի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին այն իրականություն դարձնելու համար, թուրք-բոլշևիկյան դաշինքը գործեց

անխափան: Նախ թուրք-բոլշևիկյան համաձայնությամբ թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշ Շահթախտի գիծը, այնուհետև խաղարկեցին Հայաստանի խորհրդայնացման խաղաքարտը՝ իրենց առաջխաղացումը պայմանավորելով Հայաստանի խորհրդայնացմամբ: Ի վերջո բաժանեցին այն իրենց մեջ՝ ձեռքի հետ իրականացնելով արևելահայոց ցեղասպանությունը:

Հետագոտությունը պարզել է, որ պատերազմն ավարտվել է առաջին փուլում Հայաստանի ռազմական պարտությամբ: Իսկ երկրորդ փուլում՝ հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 18-ը, դրան հաջորդել է միայն դիվանագիտական պարտությունը:

Մնալով առանց իրական դաշնակիցների, հայոց բանակը և հայ ժողովուրդը հայտնվել են թուրք-բոլշևիկյան դաշինքի հոգեբանական կապանքների մեջ, Հայաստանի խորհրդայնացման խաղաքարտը վարպետորեն օգտագործած Թուրքիայի ռազմական և դիվանագիտական սարդոստայնում:

Գրիգոր Աղանյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

**ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԻ ՀԱՍԼԻՐ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԽՍՀ ԳԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ**

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏԱՐՇԱՎԻ ԿՈՂՄԻՑ 1962 Թ.

ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրենի 1962թ. սեպտեմբերի 13-ի հրամանով ստեղծվում է գիտական արշավախումբ Աբխազական ԻԽՍՀ-ում ապրող հայ բնակչության կենցաղի, սովորույթների և պարավեստի մասին նյութեր հավաքելու նպատակով: Արշավախմբի ղեկավար է նշանակվում Դ.Վարդումյանը, անդամներ՝ Է.Կարապետյանը, Թ.Գևորգյանը, Ժ.Խաչատրյանը և Յու. Մկրտումյանը: Գիտարշավի կազմակերպման անհրաժեշտությունը և հրատապությունը պայմանավորված էին նրանով, որ 1895-1896թթ. համիդյան կոտորածների հետևանքով Ռուսական կայսրություն գաղթած և սևծովյան առափնյա տարածքներում ի մասնավոր՝ Աբխազիայում հաստատված համշենահայերի շրջանում դեռևս ողջ էին նրանք, ովքեր ծնվել էին իրենց պատմական հայրենիքում և պահպանում էին ոչ միայն բառբառը, այլև ավանդական կենցաղամշակութային համալիրի բազմաթիվ տարրերը: 1962թ. սեպտեմբերի 15-ից հոկտեմբերի 5-ը գիտարշավի մասնակիցներն այցելել և դաշտային ազգագրական նյութեր են գրանցել Գագրայի, Գուդաուտայի, Սուխումի և Օչամչիրի շրջանների գուտ հայկական և խառը /աբխազ, վրացի և հույն/ բնակչություն ունեցող գյուղերում և Սուխում քաղաքում: Արշավախմբի ղեկավար Դ.Վարդումյանը դաշտային ազգագրական նյութեր է հավաքել համշենահայերի բնակավայրերի և բնակարանի համալիրի տեսակների, Է.Կարապետյանը հարուստ նյութ է գրանցել համշենցիների ազգակցական համակարգի, արենակցական և հարևանային համայնքի, Ժ.Խաչատրյանը Սրբուհի Լիսիցյանի մշակած պարերի նոտագրման համակարգով գրանցել է համշենահայերի պարերը, Յու. Մկրտումյանը նյութեր է հավաքել համշենցիների անասնապահական մշակույթի մասին: Հարկ է նշել, որ հիշյալ գիտարշավի անդամները խորհրդահայ ազգագրական գիտության ականավոր ներկայացուցիչներ էին, որոնց ջանքերով վերջնականապես կայացավ հայկական ազգագրական գիտական դպրոցը: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրու-

թյան ինստիտուտի արխիվում պահվող արշավախմբի ղեկավար Դ.Վարդումյանի օրագիրը վկայում է, թե ինչ մեծ ծավալի աշխատանք են ձեռնարկել և կյանքի կոչել ինստիտուտի գիտնականները կորստից փրկելու համար հայության մի հետաքրքիր և ինքնատիպ հատվածի՝ համշենցիների կենցաղամշակութային համալիրի տարբեր բաղկացուցիչների մասին տեղեկությունները: Ջեկուցման մեջ առավել մանրամասն կ'իտավի արշավախմբի այցելած հայաբնակ գյուղերի և գիտարշավի անդամների գրանցած դաշտային ազգագրական նյութերի մասին:

Геворг Казарян

Национальный университет Афин, Греция

**ПОСЛАНИЕ ИЕРУСАЛИМСКОГО ПАТРИАРХА
ФОМЫ И ФЕОДОРА АБУ КУРРЫ,
ОТПРАВЛЕННОЕ В АРМЕНИЮ**

В рамках армяно-византийских церковных отношений, имеющих почти тысячелетнюю историю, была создана богатая богословская литература, в которой особое место занимает официальная эпистолография армянских и византийских церковных и государственных деятелей. Множество памятников этой литературы до сих пор не переведено на армянский язык и даже не исследовано специалистами. Одним из таких произведений является послание Феодора Абу Курры, епископа Харанского, написанное по повелению патриарха Иерусалимского Фомы (807-821), переведенное на греческий язык и доставленное в Армению патриаршим сингелом Михаилом. Нам неизвестны мотивы и исторические обстоятельства послания патриарха Фомы, однако хронология позволяет предположить, что адресатом письма являлся князь Армении Ашот Мсакер - владетель Тарона, Тайка, Ширака и

Аршаруника. И действительно, историограф Вардан Великий сообщает, что Феодор Абу Кура («Епикура») прибыл в Армению, с целью склонить Ашота Мсакера к принятию вероучения Халкидонской собора, но ему это не удалось. В конце патриаршего послания автор выражает надежду, что армянский адресат заключит на единство веры с Иерусалимским престолом.

Послание патриарха Фомы и Феодора Абу Курры ценно и своим богословским содержанием, которое дает нам возможность ознакомиться с христологическими взглядами сторонников IV Вселенного собора. Особого внимания заслуживает позиция относительно безукоризненных страстей Христовых в заключительной части эпистолы, соответствующая традиционному учению Армянской Апостольской Церкви.

Հասմիկ Մատիկյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՕՐՈՐԸ ՈՐՊԵՍ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՎՈՂ ԺԱՆՐ (ՏԱՅՔԻ ԵՒ ՇԻՐԱԿԻ ՕՐՈՐՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)⁶

Օրորոցայինը՝ որպես քնարական երգատեսակ, անիվի պես պտտվում է պատմական մի շրջանից մյուսը: Այդ պտույտի ընթացքում շրջանն ընդլայնվում է: Տարբեր տարածաշրջանների օրորները, ունենալով ընդհանուր գծեր, երբեմն հատկորոշվում են տիպական գծերով, որոնք պայմանավորված են տեղական բարբառով, դարձվածքային մտածողությամբ, մշակութային յուրահատկություններով, հավատալիքներով:

⁶ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ ԲԿԳԿ ֆինանսավորմամբ՝ 22 YR-6B030 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Ուսումնասիրության ընթացքում նկատել ենք, որ պատմական օրոքներն ունեն կերպարային ընդհանրություններ. օրորասացը դիմում է քամու և եղնիկի օգնությանը: Խոտորջուրը, լինելով Տայքի կարևոր տեղավայրերից մեկը, ունի բացառիկ օրորներ: Տիպական նմուշ է *Նանի՛կ, մտամոլորի օրդի, նանի՛կ* օրորը Ռ. Գրիգորյանի *Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր* գրքից.

Նանի՛կ, մտամոլորի օրդի, նանի՛կ,
Քամին փչեր, օրորացնուր,
Եղնիկնին գային քեզի ծիծ տային,
Հրեշտակնին գային քեզի լեղացնեին,
Նանի՛կ, մտամոլորի օրդի, նանի՛կ:

Շիրակի օրորոցային երգերում նույնպես հրեշտակն է մեջբերվում որպես օրորոցկանի պահապան.

Քնի՛, քնի՛, անուշ բալա,
Իմ համով տղա,
Հրեշտակները գուգան,
Քեզի օրոր կըսեն,
Քեզի անուշ քուն կբերեն:

/Բանասաց Ջեմա Խաչատրյան, ծնվել է 1950 թ. Ախուրիկում, կրթությունը՝ միջին մասնագիտական/:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պատմական տարածքը էական նշանակություն ունի բանահյուսական տեքստի արարման, պահպանման և տարածման գործում:

Կարինե Սահակյան, Ռոզա Հովհաննիսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՇԻՐԱԿԻ ՌԻՏԵՍՏԸ՝ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԿԵՆՑՍԱՂԻ

ԿԱՐԵՎՈՐ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ

Շիրակը՝ իր սիրտ Գյումրիով, ավանդական նկարագիր ունեցող մարզ է: Ավանդականությունն առավելապես դրսևորվում է նրա արժեհամակարգի մեջ, որտեղ էականորեն առանձնանում է շիրակյան ազգային ուտեստը՝ որպես ավանդական կենցաղի կարևոր բաղկացուցիչ:

Վերջին ժամանակներս, սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և բարոյա-հոգեբանական իրավիճակով պայմանավորված, մասնակիորեն ձևափոխվել, երբեմն խաթարվել են մեր ազգային ավանդույթներն ու սովորույթները: Այս ամենը բնականաբար իր ազդեցությունն է թողել նաև մեր կենցաղի, հատկապես ազգային խոհանոցի վրա: Բացի այդ, պատմական բախտի հետևանքով հայերը սփռված են աշխարհով մեկ և նոր միջավայրում ստեղծել են նոր խոհանոց՝ հաճախ համադրելով ավանդական ու նոր կերակրատեսակների բաղադրիչները: Հետևաբար ժամանակն է՝ ի մի բերենք, համակարգենք, ուսումնասիրենք և վերագնահատենք մեր տոհմիկ արժեքները, այդ թվում ավանդական հայկական խոհանոցի, մասնավորապես՝ Շիրակի գյուղական ու քաղաքային /իմա՝ Գյումրի/ բնակչության ուտեստի համալիրը իր ինքնատիպությամբ ու գրավչությամբ: Անհրաժեշտ է ճշտել ուտեստի ստեղծման բնօրրանը, քանի որ Շիրակի գյուղական համայնքների և Գյումրի քաղաքի խոհանոցն ու ուտեստը միմյանցից էականորեն տարբերվում են, որը բացատրվում է այն իրողությամբ, թե ներգաղթածները որտեղի՞ց են եկել, ուտեստի ի՞նչ մշակույթ են բերել, աշխարհագրական միջավայրերի տարբերությունն ու բազմազանությունն ինչպե՞ս են ազդել ուտեստի համակարգի ձևավորման ու զարգացման վրա:

Արդի ժամանակներում, անշուշտ, խնդրի ուսումնասիրումը կարևորվում է ու հրատապ է նրանով, որ մեր հարևան ժողովուրդները թիրախավորում են հայկական ազգային խոհանոցը՝ շատ ու շատ ուտեստներ վերագրելով իրենց՝ նկատի ունենալով դրանց նմանությունը:

Հետևաբար կարիք կա բացահայտելու այս կամ այն ուտեստի հայրենիքը, հանիրավի մոռացված կամ կորսված ազգային կերակրատեսակները վերաիմաստավորելու ըստ առօրյա գործածության, ըստ հարգիության, ըստ «ուտիս և պասուց» լինելու, ըստ տոների ու ծեսերի:

Ընդհանուր առմամբ գյումրեցիների ավանդական կենցաղը մեծ չափով պայմանավորված է նրանց էթնոժողովրդագրական կառուցվածքով, որտեղ գերակշռողը արևմտահայ շերտն է /Կարին, Կարս, Բայազետ/: Հետևաբար ազգային ավանդական ուտեստների օգտագործումն ու պահպանումը արժևորվում են որպես հայ ինքնության արտահայտություն՝ դառնալով կարևոր գործոն ազգաբնակչության կենսապահովման ու հոգևոր հարստացման ճանապարհին:

Նարինե Մովսեսյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՄԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ (1920 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի տարբեր հարցերի, այդ թվում՝ պատերազմի նախօրյակի ռազմաքաղաքական իրավիճակի, պատերազմի ընթացքի, պարտության պատճառների, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի և այլ հարցերի վերաբերյալ իր ուրույն խոսքն է ասել սփյուռքահայ պատմագիտությունը: Հարցերի շարքում սփյուռքահայ պատմաբաններն անդրադարձան Կարսի՝ որպես պատերազմի ելքը վճռող ու Հայաստանի համար կենսականորեն կարևոր տարածքի անկման դրդապատճառներին: Նրանք ընդգծում և կարևորում են Կարսը, որպես ռազմավարական նշանակության ամրություն:

Պետք է նշել, որ սփյուռքահայ պատմագիտությունը, ժամանակին ձեռքբազատված լինելով խորհրդային գաղափարախոսական կա-

պանքներից, առավել բազմակողմանի մոտեցում ցուցաբերեց հարցի նկատմամբ, թեև որոշ հեղինակներ, լինելով ՀՀԴ անդամ կամ 1918-1920 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում պետական պաշտոններ զբաղեցրած անձինք, գերծ չէին կուսակցական կադապարներից: Հետևաբար, այդ աշխատանքների մի մասն սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունի, քանի որ դրանց հեղինակներն ապրել են նշված ժամանակաշրջանում կամ դրանից ոչ այնքան ուշ:

Կարսի անկման պատճառների շարքում սփյուռքահայ պատմագիտական միտքն առաջ է քաշում մի շարք պատճառներ. նախևառաջ ՀՀ ներքին անկայուն վիճակը (մայիսի 1-ին Երևանում բռնկված բոլշևիկյան հակապետական խռովության հետևանքով ռազմական գործողություններ էին սկսվել նաև Կարսում մայիսի 8-ին և Ալեքսանդրապոլում մայիսի 10-14-ին): Երկրորդ՝ նշվում է, որ Կարսում տեղակայված հայկական զինվորական ու վարչական մարմինները փոխհամագործակցված չէին գործում, ինչից շահեցին թուրքերը, և դա ծանր անդրադարձավ ամբողջ հանրապետության բախտի վրա: Մյուս կողմից, բացահայտվում են ՀՀ կառավարության սխալներն ու բացթողումները, Կարս ամրոցի հնարավորությունների անտեսումը կառավարության կողմից և այլ հանագամանքներ, որոնք հանգեցրին պատերազմում պարտության:

Անժելա Սարգսյան

Անկախ հետազոտող

**ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՄԱԲԵՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
ԱՆԻՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ**

Ձեկուցումը նվիրված է Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառի Անի քաղաքին, որը միջնադարյան քաղաքներից ավելի արագ ու բուռն զարգացումն է ունեցել, իսկ արդեն 10-11-րդ դդ. դարձել է Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ իր ուրույն դերն ունենալով Հայաստանի պատմության, մշակույթի և ճարտարապետության մեջ:

Ուսումնասիրության մեջ անդրադարձ է արված քաղաքի 9-11-րդ դարերի քաղաքական պատմության կարևորագույն դրվագներին, Անի քաղաքի՝ միջնադարյան քաղաքաշինությանը բնորոշ կառուցվածքային առանձնահատկություններին, քաղաքամասերի նկարագրություններին, (միջնաբերդ, շահաստան, արվարձաններ) պաշտպանական կառույցներին (պարիսպներ, խանդակներ, գետնուղիներ ու գաղտնուղիներ) և Անիում արված պատմական ուսումնասիրությունների ժամանակագրությանը: Անին ներկայում ունի թանգարանի կարգավիճակ և ամեն օր ընդունում է հարյուրավոր այցելուներ՝ համարվելով Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում ամենաշատ այցելվող տուրիստական կենտրոններից մեկը: Առանձին քննության ենք արժանացրել Անի քաղաքի ներկայիս վիճակը, մեր կողմից պարբերաբար իրականացվող դաշտային ուսումնասիրությունների արդյունքները, արդի փոփոխությունները, ինչպես օրինակ՝ մաքրման, ամրացման, վերականգնման աշխատանքները ու վերջին տարիներին թուրք արշավախմբերի ուսումնասիրությունները, պեղումների արդյունքները և ներկայում թուրքական կողմի տեսակետները: Առավել մանրամասն անդրադարձ է արված վերջին տարիներին Մանուչեի մզկիթում իրականացված աշխատանքներին, կարգավիճակի փոփոխություններին, հանրահռչակմանը: Առանձին անդրադարձ է արվել Անիի շուկայի հատվածի և Մայր տաճարի մոտ գտնվող ներկայի մեկնաբանությամբ «սելջուկյան դամբարանի ու գերեզմանատան» պեղումների աշխատանքներին: Այսօր Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հսկայական աշխատանքներ են տարվում Անի քաղաքում իսլամական տարրերի ընդգծման ու դրանց հանրայնացման ուղղությամբ, ինչն էլ դարձել է զեկուցման հիմնական ուսումնասիրության թեման:

